

Yhdistymisen ainekset Itämerellä uuden ajan alussa

Tässä artikkelissa tarkastellaan Itämeren alueen unioneita ja unionisuunnitelmia Puola-Liettuan ja Ruotsin sekä Puola-Liettuan ja Moskovan Venäjän kesken 1500-luvun lopulla. Vertailun kohteena ovat Puola-Liettuan unioni 1569 jälkeen, Ruotsissa laadittujen 1587 Kalmarin statuuttien hahmotelma personaaliunionista sekä myöhempi Puola-Liettuan unioniehdotus Moskovan Venäjälle 1600. Artikkelissa kiinnitetään huomiota paitsi (potentiaalisten) unioneiden hallinnolliseen järjestykseen, myös unioneiden kulttuuriin sekä uskonnollisiin olosuhteisiin. Vaikka tässä artikkelissa esiteltävät Itämeren unionit Puola-Liettuan ja Ruotsin tai Moskovan Venäjän välillä jäivät lopulta toteutumatta, ei ajatus ollut mitenkään tavaton. Unionin muodostaminen oli menneisyyden toimijoille yksi vaihtoehto, jolle riitti eurooppalaisia vertailukohtia. Sellaisenaan Itämeren unionisuunnitelmat edustavat alueen mahdollista historiaa, joka ansaitsee tulla tarkastelluksi osana eurooppalaisten unioneiden laajempaa historiaa.

Miia Ijäs-Idrobo

Tässä artikkelissa tarkastelen Itämeren alueen unionisuunnitelmia uuden ajan alussa Puola-Liettuan ja Ruotsin, sekä toisaalta Puola-Liettuan ja Moskovan kesken, sekä vertaan näitä olemassa olleeseen Puola-Liettuan unioniin (yhteisvalta). Uuden ajan alku tai varhaismoderni määritellään eri historiankirjoituksen traditioissa hieman eri tavoin, esimerkiksi Suomen historiassa se laveimmillaan tarkoittaa ajanjaksoa Kustaa Vaasan hallintokaudelta 1520-luvulta Venäjän vallan alkamiseen 1809 asti. Euroopan historiassa varhaismodernin ajan alkusysäyksinä voivat toimia esimerkiksi kirjapaino, löytöretket ja renessanssi 1400-luvun lopulla, ja päätepiirteenä valistus ja Ranskan vallankumous 1789. Tämän artikkelin kohteena olevien unionisuunnitelmien kontekstina toimii 1558 alkanut Liivinmaan sota. Rajaan tarkasteluni koskemaan erityisesti kahta seikkaa: hallinnon järjestämistä sekä kulttuurista yhteensopivuutta ajatellun unionin sisällä.

Vaikka artikkelissa esiteltävä laajempi Itämeren unioni jäi lopulta toteutumatta, ei ajatus ollut mitenkään tavaton. Unionin muodostaminen oli menneisyyden toimijoille yksi vaih-

toehto, ja sellaisenaan Itämeren alueen unionisuunnitelmat edustavat mahdollista historiaa. Mahdollisuuksien historia voidaan lukea osaksi vaihtoehtoista tai kontrafaktuaalista historiaa, mutta sen ei silti tarvitse olla ”faktojen vastaista”. Historiantutkimuksen teleologisuutta välttääkseen on syytä ymmärtää ja ”ottaa tosissaan” myös sellaiset menneisyyden vaihtoehdot ja mahdolliset tulevaisuuspolut, jotka eivät lopulta toteutuneet. Tällainen tarkastelu tekee paitsi oikeutta menneisyyden toimijoille ja olosuhteille, myös laajentaa ymmärrystä siitä, miksi menneisyyden toimijat lopulta ratkaisivat tilanteen siten kuin meille on tuttua. (Villstrand & Karonen 2017; Ijäs 2016b, 71–72.)

Uuden ajan alun valtionmuodostusta on perinteisesti totuttu tarkastelemaan seuraavista näkökulmista: (1) poliittisen vallan keskittyminen (yleensä) vahvistuvan monarkian alle; (2) valtionhallinnon tehostaminen, jolla tavoitellaan parempaa resurssien keruuta ja käyttöä (verotus, sotaväenotot) erityisesti sodankäynnin tarpeisiin; (3) valtion byrokraatisoituminen ja virka-aatelin kehittyminen; (4) kulttuurisen yhtenäisyyden vahvistaminen erityisesti uskonnon kautta; (5) kansainvälisten suhteiden vakiintuminen valtioiden välillä sekä modernin diplomatian kehitys. Tämä jaottelu korostaa valtion keskittymistä monarkian edustaman keskusvallan alaisuuteen. Vanhemmassa tutkimuksessa (esim. Anderson 1974; Tilly [ed.] 1975) valtionmuodostus on tyypillisesti nähty ylhäältä alas tapahtuvana projektina (valtionrakennus, *state-building*) kun taas uudemmassa tutkimuksessa korostuvat eri yhteiskunnan tasot sekä toimijoiden välinen dynamiikka. Modernia tieteellistä keskustelua valtionmuodostuksesta (*state formation*) hallitsevat käsitteet kuten *neuvottelu* ja *toimijuus*, joiden avulla tarkastellaan erilaisten ryhmien ja yksilöiden toimintaa ja osallisuutta valtionmuodostus-prosessiin. (Mm. Gustafsson 2010, erit. 146–182; Hallenberg, Holm & Johansson 2008; Karonen 2008/1999, erit. 17–24; Karonen & Hakanen [eds.] 2017; Spruyt 1994; te Brake 1998.)

Yhtenäisvaltion kehittymistä tarkastelevan tutkimuksen rinnalla on kehittynyt myös toisenlainen tutkimussuunta. Komposiitti- tai konglomeraattivaltiota tarkasteleva historiantutkimus keskittyy erityisesti uuden ajan alun valtakuntiin, jotka olivat erilaisten yhteisöjen ja poliittisten kokonaisuuksien yhteenliittymiä (esim. Elliott 1992; Gustafsson 1998; Koenigsberger 1978). Eri komposiittivaltion osasia piti yleensä yhdessä yhteinen monarkki tai dynastia, mutta muu sisäisen integraation aste vaihteli lähes olemattomasta yhteistyöstä erilaisiin unionisopimuksiin. Komposiittivaltion eri yhteisöillä saattoi olla toisistaan poikkeava hallinto ja lainsäädäntö. Mahdollisen unionin syntyminen oli yleensä pitkälinen prosessi. Erityisesti Robert Frost (2015, 61) on korostanut, ettei unionin muodostaminen ole yksittäinen hetki tai tapahtuma, vaan prosessi. Tällä hän tarkoittaa, ettei unioneiden sisältöä tulisi tarkastella vain perustusasiakirjojen valossa, vaan pitkälinenä toimintana.

Uuden ajan alun Euroopassa tästä ovat hyviä esimerkkejä muun muassa Puola-Liettuan yhteisvalta sekä Brittein saarten historia. Edellisessä unioniprozessi sai alkunsa dynastisesta liitosta 1385, joka syvennettiin valtioliitoksi 1569, mutta joka edelleen koki muutoksia ja erilaisia vaiheita aina unionin päättymiseen saakka Puola-Liettuan jakojen myötä 1795 mennessä. Iso-Britannian unionin historia on sekini monisyinen. Saarten keskiaikaiset kuningaskunnat Englanti, Skotlanti, Wales ja Irlanti saivat erilaisen roolin unionikehityksessä: Wales liitettiin suoraan Englannin kruunuun 1500-luvulla. Irlannin suhteen englantilaisten tavoitteet olivat pääosin samat, mutta suhde mutkikkaampi ja irlantilaisten vastustus voimakkaampaa. Sen sijaan Englannin ja Skotlannin unioniin suhtauduttiin pitkään vastahakoisesti. Vuonna 1603 alkaneesta dynastisesta yhteydestä huolimatta Englannin ja Skotlannin välinen unioni solmittiin vasta 1707. (Ks. esim. Elliott 1992, 61–62; Grant & Stringer [eds.] 1995; Kishlansky 1996.)

Kansainvälisessä tutkimuksessa komposiittivaltion ja unionihistorian näkökulmat ovat leistyneet erityisesti 2000-luvulla, ja Puola-Liettuan yhteisvallan historia on ollut mukana tämän tutkimuksen keskiössä (esim. Evans & Wilson [eds.] 2012; Frost 2015; Ijäs 2016a: Ijäs 2016b; Ijäs & Uusitalo 2017; Kármán & Kunčević [eds.] 2013; Dybaś, Hanczewski & Kempa [red.] 2007; Kempa & Mikulski [red.] 2011). Pohjoismaita koskevassa tutkimuksessa komposiittivaltion näkökulma on rajautunut lähinnä Kalmarin unioniin (erit. Gustafsson 2006), sekä sen purkautumisen jälkeen Tanskan kruunun historiaan (esim. Lind 2005). Kustaa Vaasan luomaa Ruotsin valtakuntaa on enimmäkseen tarkasteltu keskittyvän yhtenäisvaltion näkökulmasta. Uusin tutkimus on kuitenkin muuttamassa perinteistä näkökulmaa: erityisesti tutkijat, jotka tarkastelevat Ruotsin valtakunnan laajentumista uusille alueille Suomenlahden rannoilla ja Itämerellä 1500–1600-luvuilla, ovat ottaneet komposiittivaltion käsitteen avuksi tutkimuksessaan (esim. Kepsu 2017; Tarkiainen 2017).

Mikäli hyväksymme Ruotsin komposiittivaltioksi, uuden ajan alun Itämeren alue voidaan kokonaisuudessaan nähdä erilaisten unioneiden ja komposiittivaltakuntien alueena: Tanska, joka koostui Tanskan ja Norjan kuningaskunnista (Norja inkorporoituna Tanskaan), sekä Schleswigin ja Holsteinin herttuakunnista. Tanskan naapurissa oli Ruotsi, johon kuului erottamattomasti nykyinen Suomi. 1500-luvun lopulla Ruotsi saavutti Suomenlahden ympärillä uusia alueita kuten Pohjois-Viron, Karjalan ja Inkerinmaan. 1600-luvulla Ruotsi valloitti Skånen sekä Itämeren tärkeitä saaria, kuten Gotlannin Tanskalta, sekä pieniä alueita Pohjois-Saksassa. Lyhykäisesti Ruotsi sai haltuunsa myös Puola-Liettuan satamakaupunkeja, kuten Elblägin, Pillaun (Baltiysk) ja Klaipėdan. Puola-Liettuan Yhteisvalta koostui Puolan kuningaskunnan ja Liettuan suuriruhtinaskunnan unionista. Lisäksi Yhteisvaltaan tai sitä hallinneeseen monarkiaan olivat vasallisuhteessa Kuninkaallinen Preussi, Kuurinmaan herttuakunta sekä joitain pienempiä alueita. Ukrainalaiset provinssit olivat kiinteä osa Yhteisvaltaa, ensin osana Liettuaa ja 1569 jälkeen osana Puolan kuningaskuntaa. Puola-Liettuan länsipuolella oli Habsburgien perintömaat Itävalta, Unkari ja Böömi, sekä Habsburg-dynastian hallitsema Keisarikunta, jonka pohjoiset osat olivat keskeinen osa Itämeren piiriä. Vaikka Lyypekin johtama Hansa-liitto oli menettämässä mahtiaan voimistuville valtioille, oli suurilla kauppakaupungeilla edelleen myös poliittista valtaa. Idässä Moskovan ruhtinaskunta laajeni uuden ajan alussa ja liitti itseensä muita venäläisiä ruhtinaskuntia sekä alueita Kaukasuksella. Myös kehittyvä Moskovan Venäjä oli monitahoinen komposiittivaltio, jonka eri alueet ja hallinnolliset järjestelmät muodostivat todellisen mosaiikin (Romaniello 2012).

Se, miten monimutkaisia mosaiikkeja eri valtakunnat olivat, vaihteli tapauskohtaisesti. Toiset olivat niin sanotusti enemmän komposiitteja kuin toiset. Lisäksi se, miten eri alueet liitettiin osaksi eri komposiittivaltioita tai unionia, riippui muun muassa alueiden koosta ja yhteisöjen sisäisestä järjestäytymisestä, sosiaalisesta rakenteesta, käytettävistä resursseista sekä kulttuurisesta yhtenäisyydestä tai erilaisuudesta. Uusia alueita voitiin valloittaa, ne saattoivat itse pyytää vapaaehtoista liittymistä toiseen valtakuntaan, tai valtakuntien kesken saatettiin solmia unioni. Esimerkiksi vuonna 1561 Pohjois-Viro pyysi päästä Ruotsin kuningas Erik XIV:n suojelukseen, ja alue liitettiin osaksi Ruotsia. Kari Tarkiainen (2017) mukaan juuri Viron liittyminen osaksi Ruotsia muutti siihen asti hyvin yhtenäisen valtakunnan ajalleen tyypilliseksi komposiittivaltioksi. Muutoin Ruotsin valtakunnan laajentuminen Itämerellä tapahtui sotilaallisina valloituksina. Puola-Liettuan yhteisvalta sen sijaan perustui Puolan ja Liettuan 1569 solmimaan Lublinin unionisopimukseen, joka yhdisti kahden valtakunnan parlamentit, hallitsijan, sekä ulkopolitiikan, mutta maat säilyttivät oman talouspolitiikkansa sekä sisäisen

hallinnon ja lainsäädännön. Silti virkoja, hallinnon rakenteita sekä lainsäädäntöä pyrittiin yhtenäistämään unionin osapuolten välillä seuraten yleensä puolalaista hallintojärjestelmää.

Uusien alueiden oma sosiaalinen ja poliittinen rakenne sekä liittymisen muoto vaikuttivat siihen, miten ja millä keinoin niitä integroitiin ”emämaahan” tai keskushallintoon. Valloitettuja alueita saatettiin kohdella voittomaina, joihin kohdistettiin uuden isännän vaatimat rasitteet ilman neuvotteluita uusien alamaisten kanssa. Toisaalta uusien alueiden liittäminen emämaahan saattoi tarkoittaa, että alueelle myönnettiin emämaasta poikkeavia erityisoikeuksia, jotka usein seurasivat alueen olemassa olevaa hallintoa ja olosuhteita. Erityisoikeuksiin myöntymällä voitiin rauhoittaa liitetyn alueen väestöä ja olosuhteita. Paradoksaalisesti integraatio uuden valtakunnan ja keskushallinnon alaisuuteen saatettiin täten saavuttaa paremmin sallimalla tietty taso separatismia ja erikoisjärjestelyitä. Toisaalta uudella emämaalla ei välttämättä ollut tarvetta muuttaa liitetyn alueen hallintoa, mikäli tämä palveli myös uuden emämaan ja sen hallinnon etuja. Paikallisen eliitin hyödyntäminen hallinnon järjestämisessä oli monille komposiittivaltioille myös resurssikysymys, kun koulutetuista virkamiehistä oli puutetta. Näillä seikoilla on tulkittu myös Suomen autonomisen hallinnon perustamista ja kustavilaisen järjestelmän jatkumista Venäjän alaisessa Suomen suuriruhtinaskunnassa vuoden 1809 jälkeen. (Valloituksista ja alueliitoksista, ks. esim. Jussila 2004, 27–43, Karonen 2008/1999, 429–438; Kepsu 2017.)

Unioneiden kohdalla integraation luonne ja syvyys olivat keskeisiä kysymyksiä eri (valtiollisten) osien välisten suhteiden määrittelyssä. Valtioliiton vahvempi osapuoli saattoi usein mieltää, että kumppanin sulauttaminen osaksi oletettua emämaata oli esimerkki ”täydellisestä unionista”. Näin oli muun muassa Brittein saarilla, missä Walesin liittäminen 1500-luvulla erottamattomaksi osaksi Englantia merkitsi englantilaisille täydellistä unionia. He olisivat mielellään pyrkineet samaan myös muilla Brittein saarten alueilla, mutta suhteet Irlantiin ja Skotlantiin olivat mutkikkaampia. (Russell 1995.) Wales menetti oman kruununsa, mutta Walesin prinssin arvonimi omistettiin Englannin kruunun perintöjärjestyksessä ensimmäisenä olevalle.

Niin aikalaiset kuin myöhemmät historioitsijat Puolassa ja Liettuassa ovat esittäneet erilaisia tulkintoja Krewon (1385) sopimuksesta. Erityisen kuuma keskustelu on koskenut Krewon sopimuksen *applicare*-ilmaisua ja sitä, millaista valtioyhteyttä sillä tarkoitettiin: oliko kyseessä Liettuan suuriruhtinaskunnan liittäminen Puolaan, vai ruhtinas Jogaila/Jagiellon puolalaisten säätyjen kanssa tekemä henkilökohtainen sopimus, joka ei suoraan koskenut Liettuan suuriruhtinaskuntaa. Esimodernin ajan sopimusten epäselvät muotoilut sekä ajan poliittisten järjestelmien keskinäinen epäsymmetrisyys ovat omiaan aiheuttamaan eriäviä tulkintoja sopimusten tarkoituksesta. Robert Frost (2015, 47–57) on tulkinnut, että Krewo merkitsi eräänlaista aiesopimusta: tavoitetta ”täydellisestä unionista” joskus tulevaisuudessa. Tämän mukaisesti monet puolalaiset myös toimivat tulevina vuosisatoina, kun heidän pyrkimyksensä oli Liettuan liittäminen osaksi Puolan valtiota. Liettualaisilla säädyillä oli sen sijaan usein aivan erilainen käsitys valtioliiton luonteesta (mm. Frost 2015; Lulewicz 2002). Uuden ajan alun unionihankkeille olikin tyypillistä, että pikemmin kuin itsensä muuttamista vastaamaan unionikumppania, valtiollisen liiton eri puolilla toivottiin vastapuolen muuttamista/muuttumista enemmän itsen kaltaiseksi (Kishlansky 1996, 77–82).

Liivinmaan 100-vuotinen sota ja yhdistymisen siemenet

Uuden ajan alun unionisuunnitelmat Itämerellä sijoittuvat pääasiassa vuosiin 1587–1612. Niiden laajempina kontekstina toimi Liivinmaan sota, johon ottivat osaa Itämeren komposiittivaltioista Tanska, Ruotsi, Puola-Liettua ja Moskovan Venäjä. Liivinmaan sota on perinteisesti rajattu vuosiin 1558–1583, alkaen Moskovan hyökkäyksestä Narvaan ja päättyen Jam Zapolskin rauhaan Puola-Liettuan ja Moskovan kesken. Liivinmaan konflikti puhkesi kuitenkin toistuvasti uudelleen eri muodoissaan. Historioitsija sekä nykyinen Viron Suomen suurlähettiläs Margus Laidre onkin oikeutetusti nimennyt konfliktin Liivinmaan satavuotiseksi sodaksi, joka jatkui aina 1660-luvulle saakka (Laidre 2013; 2015). Kun fokus siirretään syvemmälle Itä-Eurooppaan, Itämeren alueen unionisuunnitelmat pohjasivat tarpeelle löytää ratkaisu Liettuan suuriruhtinaskunnan ja Moskovan Venäjän vuosisataiselle kamppailulle Kiovan Rusin perinnöstä sekä ortodoksislaavien ja heidän alueidensa hallinnasta: tulisivatko itäistä Eurooppaa johtamaan katolisuuteen kääntyneet Jagiełłot vai ortodoksiset Rurikidit? (Esim. Frost 2015, erit. 282–285; Korpela 1999; Ijäs 2016c 76–77.)

Itämeren alue oli tärkeä Euroopan kauppayhteyksien kannalta. Samalla se oli muuttuvien valtarakenteiden alue: Ruotsi ja Tanska erkaantuivat toisistaan 1520-luvulla, mutta Kalmarin unionin perintö ja valtakuntien suhteet jatkuivat kiistanalaisina pitkälle seuraaviin vuosikymmeniin – jopa vuosisatoihin. Novgorodin ajautuminen Moskovan alaisuuteen 1400-luvun lopulla oli ollut jo vakava isku hansaliitolle, ja kauppaliiton mahti heikkeni edelleen 1500-luvulla. Samalla Liivinmaan Saksalainen ritarikunta menetti hallinnollisen merkityksensä protestanttisen reformaation myötä, mikä merkitsi valtatyhjiön syntymistä Liivinmaalle. Moskovan Venäjä oli nouseva mahti Itä-Euroopassa, vaikkakin sekasorron vuodet 1598–1613 merkitsivät vakavia kasvukipuja poliittisen ja yhteiskunnallisen järjestäytymisen kannalta. Puola-Liettuan yhteisvalta kävi läpi oman muutoskautensa 1560- ja 1570-luvuilla, jolloin dynastisen hallinnon päättyessä solmittu poliittinen unioni turvasi valtioliiton olemassaolon sekä sen suhteellisen suurvalta-aseman jatkumisen itäisessä Keski-Euroopassa.

Moskovan hyökkäys Narvaan vuonna 1558 synnytti tilanteen, jossa Itämeren alueen eri valtakunnat aloittivat kilpajuoksunsa Liivinmaan hallitsemiseksi. Kukaan Liivinmaan sodan osapuolista ei ollut valmis tekemään myönnytyksiä toiselle, mutta vastakkainasettelu oli erityisen voimakasta Puola-Liettuan ja Moskovan välillä sekä Tanskan ja Ruotsin kesken. Kaikkien intressinä oli kasvattaa valtaansa alueella sekä turvata kaupankäynnin kannalta tärkeät satamat itselleen. (Esim. Frost 2011; Ijäs 2016c, 75–79; Kiaupienė 2005.) Taistelevat vallat pyrkivät myös muodostamaan keskenään liittolaisuuksia sekä sotilaallista yhteistyötä. Puola-Liettuan ja Ruotsin keskinäinen yhteistyö 1570-luvun lopulla, vaikkakin ilman virallista sotilasliittoa, johti maiden kannalta myönteiseen kehitykseen, kun ne kykenivät ajamaan tanskalaiset ja venäläiset pois virolaisilta alueilta ja suuressa osassa Liivinmaata (esim. Ijäs 2016b, 257–259; Karttunen 1911).

Liivinmaan konfliktin keskellä ajatus unionista tuli mahdolliseksi vuoden 1587 jälkeen. Käänteentekevä tapahtuma oli Ruotsin kruununprinssi Sigismund Vaasan valinta Puola-Liettuan hallitsijaksi (hallitsijana 1587–1632, Ruotsin kuningas 1593–1599). Ruotsissa laaditut Kalmarin statuutit (1587) muotoilivat dynastisen unionin ehtoja Ruotsin ja Puola-Liettuan välillä, mutta Puola-Liettuan säädetyt, erityisesti puolalainen aatelisto, osoittivat hyvin vähäistä kiinnostusta Ruotsin asioita kohtaan. Itämeren alueen unionisuunnitelmat henkilöityvät vahvasti kuningas Sigismund Vaasaan, ja hänen hallintonsa alkuaikat ovatkin mielenkiintoinen ajanjakso paitsi Puolan ja Liettuan välisen unionin syvenemisen kannalta,

myös Puola-Liettuan ulkopuolelle yltäviä unionisuunnitelmia tarkasteltaessa. Sigismund tuli syrjäytetyksi Ruotsin kuninkaana 1599. Kun samanaikaisesti Boris Godunovin (hallitsijana 1598–1605) hallitsemassa Moskovassa oli epäselvä tilanne vallanperimyksen suhteen, Puola-Liettua ehdotti unionia itäiselle naapurilleen – Ruotsia ja Sigismundin korvannutta Kaarleherhtuaa vastaan. Vuoden 1600 ehdotukseen suhtauduttiin Moskovassa välinpitämättömästi, mutta Godunovin kuoleman jälkeen Sigismund Vaasasta ja hänen pojastaan Władysławista tuli kiinnostavia kandidaatteja Moskovan keisariksi. Nämä aiheet kaatuivat lopulta 1612, kun puolalaiset joukot syrjäytettiin Moskovassa ja valtaan nousi Mihail Romanov.

On korostettava, että Puola-Liettuan mahdolliset unionit Ruotsin tai Moskovan kanssa olisivat olleet luonteeltaan varsin erilaisia. Silti molemmat olisivat edustaneet ajalle tyypillisiä eurooppalaisia unioneita. Itämeren unionisuunnitelmat liittyvät läheisesti myös Rooman kirkon tavoittelemaan katoliseen reformaatioon Itämeren alueella, ja uskonnosta muodostuikin keskeinen kulttuurinen tekijä osana unioniaikeita. Unionisuunnitelmat Moskovan kanssa jatkoivat pohdintaa kirkkounionin mahdollisuudesta katolisten ja ortodoksien välillä. Eri uskontokuntien rinnakkaiselo, unioni tai käännäytänne olivat vakavia kysymyksiä uuden ajan alun Euroopassa, niin valtakuntien sisällä kuin niiden välisissä suhteissa.¹

Seuraavassa siirryn tarkastelemaan lähemmin vuosien 1587–1600 unionisuunnitelmia. Voidakseni paremmin vertailla eri unioniesityksiä rajaan tarkastelun vuoden 1587 Kalmarin statuutteihin sekä 1600 Puola-Liettuan unioniehdotukseen Moskovan Venäjän kanssa, sekä vertaan näitä kahta esitystä olemassa olleeseen Puolan ja Liettuan väliseen unioniin. Kiinnitän ensin huomiota potentiaalisten unioneiden hallinnolliseen puoleen sekä erityisesti monarkian rooliin. Tuonempana tarkastelen unioneiden kulttuurisia sekä erityisesti uskonnollisia olosuhteita. Tämän artikkelin puitteissa rajaan vuosien 1600–1612 tapahtumat lähemmän tarkastelun ulkopuolelle.²

Personaali- ja reaaliunionin välissä

Sigismund Vaasan valinnassa Puola-Liettuan hallitsijaksi 1587 keskeisiä syitä olivat hänen sukulaisuussuhteensa unionia aiemmin hallinneeseen Jagiello-dynastiaan; hänen kielitaitonsa, mikä kattoi myös puolan kielen sekä kuuluminen katoliseen kirkkoon (Biaudet 1911; Ijäs 2016c, 208–215; Wisner 2006/1991, 15–16). Ruotsalaisprinssin vaalista huolimatta Puola-Liettuassa ei kuitenkaan vallinnut suurta halukkuutta liittoutumiseen pohjoisen naapurin kanssa. Eniten Puola-Liettuassa kiinnostusta herätti Liivinmaan omistuksien uudelleenjärjestely, toisin sanoen Pohjois-Viron siirtäminen Ruotsin hallinnasta Yhteisvallalle. Aiemmissa kuninkaanvaaleissa 1573 ja 1575 Puola-Liettuan aatelisto oli torjunut ruotsalaisehdokkaana esiintyneen Juhana III:n osittain siitä syystä, ettei Ruotsin valtakuntaa nähty toivottavana liittolaisena joko sen erilaisten ”tapojen” tai kyseenalaisen aseman ja sotilaallisen voiman johdosta (Ijäs 2014, erit. 411; Ijäs 2016b, 99–104, 184–185). Myöhemmin puolalaisten suhtautuminen Sigismund Vaasan hallintoon Ruotsissa muistutti englantilaisten suhtautumista kuningas James (Jaakko) I/VI:n asemaan Skotlannissa 1600-luvun alussa. Englantilaiset eivät katsoe, että yhteisestä hallitsijasta huolimatta mitään unionia heidän valtakuntiansa välillä olisi muodostunut, vaan mikäli kuningas halusi ”vapaa-ajallaan” toimia skottien hallitsijana, se ei ollut heidän asiansa (Russell 1995, 146). Puolalaisten vähäisestä kiinnostuksesta poiketen Liettuan puolella osa aatelistosta oli yleensä kiinnostuneempi ruotsalaisista, sillä heidän kanssaan voitaisiin liittoutua Moskovaa vastaan. Suhtautuminen venäläisiin jakoi kuitenkin liettualaisten mieliä, sillä osa kannatti rauhanpyr-

kimyksiä tai jopa unionisuunnitelmia Moskovan kanssa sotimisen sijaan (Ijäs 2014; Kempa 2004; Kempa 2014).

Vaikka Puola-Liettuaassa oli vain vähäistä kiinnostusta liittoutumiseen Ruotsin kanssa, sai Sigismundin siirtyminen Itämeren eteläpuolelle ruotsalaiset pohtimaan mahdollisen unionin vaikutuksia maansa hallintoon. Varautuminen oli tarpeen, sillä perintömönarkiana Ruotsi tulisi kohtaamaan tilanteen, jossa Juhana III:tta hallitsijana seuraava Sigismund Vaasa olisi myös merentakaisen naapurin hallitsija. Ruotsissa laadittujen Kalmarin statuuttien (1587) hahmotelma tulevasta unionista merkitsi personaaliunionia, ei poliittista reaaliunionia Ruotsin ja Puola-Liettuan välillä. Täten statuutit keskittyvät hahmottelemaan niitä seikkoja, joita toisen valtakunnan kanssa yhteisen hallitsijan omaamisesta seuraisi. Kalmarin statuuttien muotoon vaikutti Ruotsin aiempi kokemus unionista Tanskan kanssa: Kalmarin unionin aikana kuningashuone oli ollut tanskalainen, ja Ruotsissa paikallishallinnon johtajana toimi valtionhoitaja. Valtionhoitajan tuli olla kuninkaan edustaja, mutta etenkin unionisotien aikana kävi myös niin, että ruotsalaisella valtionhoitajalla oli tanskalaisen kuninkaan vastaisia pyrkimyksiä (Koskinen 2017, 61–62, 65–66). Kalmarin unionin sisäiset ongelmat huomioon ottaen on lähes hämmästyttävää, miten auliisti vuonna 1587 ruotsalaiset ylilyökset omaksuivat ajatuksen, että kuningas viettäisi suurimman osan ajastaan Puola-Liettuaassa eikä Ruotsissa.

Kalmarin statuutit muotoilivat, että kuninkaan poissa ollessa Ruotsia tuli hallita kirjoitetun lain mukaan seitsenhenkisen valtaneuvoston avulla. Kuninkaalla tuli olla Puola-Liettuaassa mukanaan ruotsalainen kanslia, sillä puolalaiset virkamiehet ja neuvonantajat eivät saisi puuttua Ruotsia koskeviin päätöksiin. Muutoin tehtiin tarkkoja kirjauksia siitä, että ruotsalaisen oikeusistuimen, virkojen, kirkollisen hallinnon ja uskonnonopetuksen tuli säilyä Puola-Liettuaasta erillään. Ruotsin kruununvaroja ja arvoesineitä ei saisi kuljettaa pois Ruotsista eikä Ruotsin armeijaa saisi siirtää sotilaallisiin tehtäviin muualle ilman yhteistä päätöstä tai Ruotsin tarpeiden vastaisesti. Personaaliunionilla tuli kuitenkin pyrkiä rauhaan ja ystävyyteen kahden valtakunnan kesken. Lisäksi Puola-Liettualta tuli vaatia, ettei se koskaan solmisi rauhansopimusta Moskovan kanssa kuulematta Ruotsia. (*Svenska Riksdagsakter*, 789–800.) Personaaliunionissa tasapainoiltiin ulkopoliittisen yhtenäisyyden ja sisäisen erityisyyden välillä.

Personaaliunionia syvemmän poliittisen (reaali-)unionin vaatima yhtenäisyys ei sekään syntynyt hetkessä. Vaikka Lublinin unioni oli solmittu vuonna 1569 ja tätä ennen Puola ja Liettua olivat olleet dynastisessa personaaliunionissa 1300-luvun lopulta lähtien, Sigismund Vaasan hallintokauden aikana Puolan ja Liettuan välinen yhteistoiminta unionin puitteissa haki edelleen muotoaan. Etenkin eri kuninkaanvaalien aikaan 1573, 1575 ja 1587 puolalainen ja liettualainen aatelisto erkaantuivat helposti toisistaan pyrkiessään ajamaan omia intressejään (Kempa 2004; Kempa 2014; Lulewicz 2002). Unionin eri osapuolilla oli hallinnolliset, sosiaaliset, kulttuuriset sekä ulkopoliittiset eroavaisuutensa, joita hitaasti ja vaivoin pyrittiin yhtenäistämään lähemmäs toisiaan. Siinä missä puolalainen aatelisto ajoi usein tiiviimpää unionia Liettuan kanssa, liettualaiset valvoivat tarkasti omaa erillisasemaansa ja oikeuksiaan Puolasta irrallaan. Liettualaisten näkökulmasta oli tärkeä korostaa kahden tasa-arvoisen valtakunnan keskinäistä liittoa. Lublinin unioni säilyttikin Liettuan suuriruhtinaskunnalla sen oman hallinnon, taloudenpidon, armeijan, lainsäädännön sekä tuomioistuimet. Liettualainen aatelisto oli erityisen tarkka, etteivät puolalaiset saisi haltuunsa virkoja suuriruhtinaskunnassa, tai ettei puolalainen armeija luvatta marssisi Liettuan alueen läpi. Liettuan oikeusjärjestelmää uudistavat statuutit 1580-luvulta erikseen määräsivät, että virat ja maanomistus suuriruhti-

naskunnassa oli rajattu vain liettualaisille, mikä sellaisenaan soti Lublinin unionin aiottua henkeä vastaan, ja vahvisti Liettuan suuriruhtinaskunnan erillisasemaa Yhteisvallan sisällä. (Lulewicz 2002; Tereškinas 2005.)

Varmistaakseen liettualaisten hyväksynnän vaalilleen Sigismund Vaasa teki useita poliittisia myönnytyksiä suuriruhtinaskunnalle, jotka edelleen vahvistivat sen erillisasemaa unionin sisällä. Silti uusi hallitsija pyrki myös tiivistämään Puolan ja Liettuan välistä yhteyttä. Vuonna 1591 hän nimitti Krakovan piispaksi liettualaisen Jurgis Radvilan (puol. Jerzy Radziwiłł). Kun kuningas yritti hieman myöhemmin nimittää Vilnan piispaksi puolalaisen Bernard Maciejowskin, toimenpide kohtasi raivokasta vastustusta liettualaisissa, jotka kieltäytyivät hyväksymästä uutta piispaa. Liettualaisten osuus Yhteisvallan yhteisessä hallinnossa oli puolalaisia pienempi. Samoin suuriruhtinaskunnassa virkoja oli tarjolla Puolan kuningaskuntaa vähemmän, ja liettualaiset vahtivat hyvin mustasukkaisesti virkojen pysymistä omissa käsissään. Kiista Vilnan piispan nimittämisestä jatkui vuosien ajan ja heikensi merkittävästi liettualaisten säätyjen ja hallitsija Sigismundin keskinäisiä välejä ja luottamusta. Tilanne ratkesi vasta kun Radvila kuoli matkallaan Roomassa 1600, minkä jälkeen kuningas nimitti Maciejowskin piispaksi Krakovaan ja liettualaisen Benediktas Vainan (puol. Benedykt Wojna) Vilnaan. (Rzońca 2006; Tereškinas 2005, 76–80.)

Saman hallitsijan hallitessa useampaa valtakuntaa osana unionia alkoivat heikompien valtakuntien pääkaupungit tai ruhtinaanhovit usein kuihtua ja menettää merkitystään (Elliott 1992, 55). Näin oli etenkin uuden ajan alussa, kun kiertelevästä kuninkaanhovista alettiin siirtyä vakituiseen hoviin, mikä vahvisti pääkaupungin asemaa keskusvallan paikkana. Näin ei kuitenkaan käynyt Lublinin unionissa, vaan Liettua ja Vilnan hovi säilyttivät asemansa suuriruhtinaskunnan keskuksena. Silti oli vaihtelevaa, miten paljon kukin hallitsija vietti aikaa Vilnassa ja Liettuassa ylipäänsä. Viimeisen Jagiełło-hallitsijan Sigismund Augustin (k. 1572) jälkeen vaalikuninkaista etenkin Stefan Batory vietti runsaasti aikaa Liettuassa Venäjän vastaisen sodan takia, kun muut vaalikuninkaat oleilivat huomattavasti harvemmin suuriruhtinaskunnan puolella. Liettuan säädyt pyrkivät vahvistamaan oman pääkaupunkinsa asemaa ja vaativat, että joka kolmas Yhteisvallan parlamentin (*sejm*) istunto tulisi järjestää suuriruhtinaskunnan alueella. Samoin he toivoivat, että hallitsija oleskelisi Liettuassa joka kolmas vuosi. Nämä vaatimukset jäivät kuitenkin saavuttamatta. Silti liettualaiset saivat osittaisen voiton, kun suuriruhtinaskunnassa sallittiin erilliset säätykokoukset Liettuan asioiden ratkomiseksi – mikä sellaisenaan tosin oli Lublinin hengen vastainen käytäntö. (Tereškinas 2005, 40–41; Wisner 2006.) Sigismund Vaasan seuratessa isäänsä Ruotsin hallitsijaksi, Puola-Liettuan säädyt laativat tiukat ehdot sille, miten kauan kuningas voisi viettää aikaansa Ruotsissa. Kontrollia selittävät paitsi unionivaltakunnan hallinnolliset ja juridiset tarpeet, myös Sigismundin omat toimet, jotka herättivät Puola-Liettuassa epäluuloa ja tyytymättömyyttä.

Vaihtoehtoiset unionit

Sigismund Vaasan hallintokausi Puola-Liettuassa ei alkanut ystävällisissä merkeissä. Kun Viron luovuttaminen Puola-Liettualle ei tapahtunut osana Sigismundin kruunajaisia 1587, tilanteeseen toivottiin ratkaisua vuoden 1589 Tallinnan tapaamisessa, minne Puola-Liettuan ja Ruotsin hallitsijat seurueineen kokoontuivat. Alkujaan Puola-Liettuan aateliset olivat hyvin vastahakoisia osallistumaan kokoontumiseen, mutta mahdollisuus keskustella Viron yhdistämisestä Puola-Liettuan hallintaan sai unionivaltakunnan aateliston myöntymään tapaamiseen (erit. Lepszy 2015/1939, 55–74). Tallinnassa kävi kuitenkin ilmi, että Ruotsin

Juhana III halusi saada poikansa takaisin Tukholmaan turvaamaan kruununperimys omassa sukulinjassaan. Asioiden saama käänne ei miellyttänyt ketään paikallaolijoista, ja kruunupäät saivat kohdata sekä puolalaisten, liettualaisten että ruotsalaisten aatelisten ja sotajoukkojen vastustuksen suunnitelmalleen.

Riitaisassa tilanteessa Ruotsin ylimykset ja sotaväki korostivat, ettei kuninkaiden tulisi katkaista liittolaissuhdetta Puola-Liettuaan, sillä tämä vaarantaisi neuvotteluasetelmat Moskovan kanssa. Erityisesti Narvan puolustuksesta vastannut sotaväki painosti hallitsijoita, että Sigismundin mahdollinen paluu Tukholmaan voisi merkitä sotilaiden puolustustehtävän päättymistä ja lojaliteetin kuihtumista Juhanalle ja tämän perillisille (mm. Pohjolan-Pirhonen 1960, 403–406; Renvall 1949, 339–341). Puola-Liettuaan säädyt puolestaan painottivat, että kuninkaan paluu Tukholmaan tulisi merkitsemään tämän vallan menetystä unionivaltakunnassa sekä uusia kuninkaanvaaleja – verrokkina toimi vuosien 1574–1575 tapahtumat, kun ensimmäinen vaalikuningas Henri Valois oli palannut ilman aateliston lupaa Ranskaan, minkä jälkeen Puola-Liettuaassa päätettiin uusien kuninkaanvaalien järjestämisestä. Puola-Liettuaan aateliston kannalta keskustelu Virosta korvautui nyt keskustelulla siitä, oliko heillä enää kuningasta vai ei. (Lepszy 2015/1939, 55–74; Szpaczyński 2013, 125–136; Wisner 2006/1991, 52–56.)

Ruotsalaisen sotaväen painostus siitä, että he voisivat jättää puolustustehtävänsä ja hylätä monarkkinsa, sai Sigismundin arvioimaan tilanteen isänsä toiveita vastaan. Paras käsillä oleva keino taata sisäinen rauha Ruotsissa sekä rauha Moskovan kanssa olisi hänen paluunsa Varsovaan (Lepszy 2015/1939, 65–74). Sigismund palasi Puola-Liettuaan, mutta hänen asemansa suhteessa unionivaltakunnan aatelistoon oli saanut vakavan kolauksen. Epäilyt siitä, että kuningas suunnitteli kruunun luovuttamista Itävallan Habsburgeille ja omaa paluutaan Ruotsiin, kohtasivat kulminaatiopisteensä niin kutsutussa inkvisitiosejmissä syksyllä 1592. Siellä Puola-Liettuaan säädyt vaativat kuningasta selvittämään toimintaansa, suhteitaan Habsburgeihin sekä antamaan lopulta vakuuden, ettei tämä ollut aiheissa luopua Puola-Liettuaan kruunusta. (Lepszy 2015/1939, 285–331; Szpaczyński 2013, 137–165.)

Tallinnan tapahtumat osoittavat, että Ruotsin valtakunnan puolella tunnettiin toistaiseksi enemmän valmiutta ja intressejä yhteistyöhön – tai ainakin rauhaan – Puola-Liettuaan kanssa. Puola-Liettuaan suhtautuminen oli huomattavasti välinpitämättömämpää, ja keskeisenä tarkoituksena koko Tallinnan tapaamiselle Puola-Liettuaan näkökulmasta olivat neuvottelut Liivinmaan aluejaosta. Edellytykset unionille Itämeren yli eivät vahvistuneet Sigismundin noustessa Ruotsin hallitsijaksi. Hänen asemansa omassa perintövaltakunnassaan näytti epävarmalta jo kruunajaismatkan aikana 1593–1594. Kun 1590-luvun kriisiksi nimetyt tapahtumat Ruotsissa saivat lisää tuulta alleen talven 1596–1597 nuijasodasta nykyisen Suomen alueella sekä Kaarle-herttuan ja kuningas Sigismundin avoimesta välirikosta, Puola-Liettuaan sejmässä keskusteltiin toistuvasti mahdollisten joukkojen lähettämisestä Ruotsiin. Puolalaiset olivat vastahankaisia puuttumaan Ruotsin asioihin, kun taas liettualaiset olivat poliittisessa pattitilanteessa kuninkaan kanssa riitauduttuaan Vilnan piispan nimitysasiassa. Toisaalta Sigismund oli itsekin haluton nostamaan armeijaa ruotsalaisia vastaan, sillä hän ei halunnut tehdä samaa virhettä kuin tanskalainen unionikuningas Kristian II 1520-luvulla. Tämä oli pyrkinyt väkivalloin saamaan ruotsalaiset pysymään alaisuudessaan, mutta tuli näin herättäneeksi vain enemmän vastustusta Kalmarin unionia kohtaan (esim. Koskinen 2017). Lopulta Sigismundin interventio vuonna 1598 epäonnistui ja hänet syrjäytettiin Ruotsin kruunusta seuraavana vuonna. Kaarle-herttua rankaisi ankarasti vastustajiaan Ruotsissa ja ryhtyi hyökkäykseen Puola-Liettuaa vastaan Liivinmaalla. (Esim. Pohjolan-Pirhonen 1960,

455–486; Lappalainen 2009; Wisner 2006/1991, 79–89.)

Tapahtumien saaman käänteen myötä Sigismund myöntyi Puola-Liettuan aateliston vaatimukseen koko Viron liittämisestä osaksi unionivaltakuntaa keväällä 1600. Tällä päätöksellä oli kuitenkin vain vähän käytännön merkitystä, kun Kaarle samaan aikaan hyökkäsi Liivinmaalle Sigismundin joukkoja vastaan. (Leitsch 2006, 237–238.) Nyt Ruotsin kääntyessä Puola-Liettuaa vastaan jälkimmäinen pyrki juuri siihen, mistä ruotsalaiset edustajat olivat varoittaneet Juhana III:tta ja tämän perillistä Sigismundia Tallinnassa 1589: Puola-Liettua pyrki lähentymään Moskovan Venäjän kanssa. Etenkin liettualaisten parissa oli heitä, jotka olivat jo pitkään kannattaneet rauhanomaisten suhteiden tavoittelemisen tärkeyttä venäläisten kanssa. Ajan katsottiin nyt olevan otollinen, kun Boris Godunovilla ei ollut selkeää seuraajaa, mikä kiihdytti poliittista epävarmuutta Moskovassa. Puola-Liettuan sejm valmisteli ehdotuksen unionista – siis ei vain ulkopoliittisesta liittoumasta – Puola-Liettuan ja Moskovan Venäjän välillä. Yhteisvallan lähetystä johti liettualainen kansleri Leonas Sapiega (puol. Lew Sapieha), joka oli keskeinen Moskovan unionin ja rauhallisten idänsuhteiden kannattaja. (Wisner 2006/1991, 113–119; Czwolok 2012, erit. 121–122, 135–158.) Puolan, Liettuan ja Moskovan välinen unioni pyrki rauhanomaiseen ratkaisuun Itä-Euroopan valtakamppailussa Kiovan Rusin perinnöstä, mutta oli samalla kohtalonkysymys alueen ortodoksislaaveille.

Puola-Liettuan unioniehdotus Moskovan kanssa koski muun muassa monarkian järjestelyitä, mutta hahmotteli myös laajemmin ja tiiviimpää yhteistyötä valtakuntien välille kuin mitä vuoden 1587 Kalmarin statuutit ehdottivat Ruotsin ja Puola-Liettuan välille. Yhteisvallassa kannatettiin unionin ehdottamista Moskovalle jo Fiodorin kuollessa 1598, mutta hanke myöhästyi, kun Boris Godunov nimitettiin Fiodorin seuraajaksi. Sigismundin ollessa Ruotsin hallitsija hänen ensisijainen pyrkimyksensä oli yhdistää Ruotsi ja Puola-Liettua Moskovaa vastaan, mutta hänen syrjäyttämisenä Tukholmassa muutti tilanteen päinvastaiseksi. Vuoden 1600 ehdotus sisälsi muun muassa seuraavat kohdat: unionin osapuolilla olisi yhteneväinen ulkopolitiikka; Puola-Liettuassa sallittaisiin venäläinen kuninkaankanslia ja Venäjällä Puola-Liettuan kanslia; rajat valtakuntien välillä säilytettäisiin, mutta vapaiden miesten liikkumista unionin sisällä helpotettaisiin, oli kyseessä sitten liikkuminen hovien välillä, opiskeluiden merkeissä tai kaupan alalla;³ uskonnonvapaus, joka koskisi katolisten ja ortodoksikristittyjen yhtäläistä asemaa ja jonka mukaisesti Venäjällä tuli sallia katolisuuden harjoittaminen, kuten myös Yhteisvallassa ortodoksisuus; unioni yhdistäisi resurssit tataarien vastaiseen puolustamiseen, mutta nämä varannot tulisi säilyttää Kiovassa eli Yhteisvallan alueella; Narvan sataman tulisi olla unionin molempien osapuolten hallinnassa ja tullitulot kohdistettaisiin yhteiseen puolustukseen; Itämerelle ja Mustalle merelle ehdotettiin yhteistä laivastoa; lisäksi valuutta ja mittalaitteet yhtenäistettäisiin taloudellisen toiminnan helpottamiseksi. (*Lietuvos Metrika* 593, 211–217; Wisner 2006/1991, 116–119.)

Lopulta unioniehdotus tuli kohtaan, jossa muotoillaan monarkian tulevaisuutta sen hetkisten hallitsijoiden – Sigismund III ja Boris I – jälkeen: mikäli Sigismund Vaasa kuolisi ensin, Puola-Liettuan säätyjen tulisi ilmoittaa asiasta välittömästi Moskovaan. Moskovan suuriruhtinaan edustaja olisi oikeutettu seuraamaan kuninkaankaanvaalia ja osallistumaan krunajaisiin, mutta Puola-Liettuan aatelistolle tulisi taata oikeus ja rauha käydä vapaat kuninkaankaanvaalit. Mikäli Boris Godunov kuolisi ilman jälkeläistä ensin, Puola-Liettuan hallitsijasta tulisi Moskovan ruhtinas ja tämän tulisi oleskella aina kaksi vuotta Puola-Liettuassa, yhden Venäjällä. Puola-Liettua ottaisi käyttöön Moskovan ruhtinaasta nimityksen tsaari (keisari),

joka heidän mielestään tarkoitti samaa kuin kuningas puolaksi. (*Lietuvos Metrika* 593, 215–216.) Puola-Liettuan tarjoama unioni ei kuitenkaan herättänyt innostusta Moskovassa, eikä Boris Godunov ollut halukas luopumaan yhteistyön mahdollisuudesta Ruotsin kanssa. Puola-Liettuan ehdotus oli kovin yksipuolinen, eikä se tarjonnut paljoakaan merkittäviä etuja venäläisille (myös Wisner 2006/1991, 118–119). Ehdotuksessa näkyi Puola-Liettuan kulttuurinen ensisijaisuus, vaikkakin siinä pyrittiin vetoamaan myös slaavilaiseen yhteyteen ja todettiin etenkin liettualaisten ja venäläisten olemassa olevat kontaktit. Sellaisenaan Puola-Liettuan ehdotus Moskovalle edusti aivan erilaista lähtökohtaa kuin vastahakoinen yhteistyö – tai sen välttely – Ruotsin kanssa. Kipeä valtataistelu Kiovan Rusin perinnöstä oli sekoin valtakuntien ja kansojen välistä yhteistä historiaa.

Kulttuurinen yhteisöllisyys ja identiteetti unionissa

Conrad Russell (1995, 135) on todennut uuden ajan alun eurooppalaisista unioneista, että niin kutsutut epätäydelliset unionit olivat harvoin kestäviä. Silti epätäydelliset unionit saattoivat ajan kanssa syventyä todellisiksi unioneiksi (reaaliunioni), kuten tapahtui Englannin ja Skotlannin välillä vuoteen 1707 mennessä (Elliott 1992, 61–62; Frost 2015, 41–42). Puola-Liettuassa reaaliunioni solmittiin Lublinissa (1569), mutta unioniprosessi ei suinkaan päättynyt tähän. Kuten edellä on käynyt ilmi, erityisesti liettualaiset pyrkivät määrittelemään unionia ja omaa asemaansa sen sisällä uudelleen pyrkimyksensä vahvistaa Liettuan suuriruhtinaskunnan ja sen poliittisen eliitin eli aateliston itsemääräämisoikeutta puolalaisista erillään. Vähintään retorisella tasolla liettualaiset saattoivat uhata puolalaisia unionin jättämisellä, jos heidän vaatimuksiinsa ei vastattaisi Yhteisvallan sisäisissä neuvotteluissa (Tereškinas 2005, 42–44).

Aina Jogaila/Jagiełlon ja Vytautasin katolisesta kasteesta (1386) lähtien Puolan ja Liettuan unionivaltakunnan yksi keskeisistä haasteista kohdistui ortodoksiväestön ja ukrainalaisten alueiden asemaan. 1700-luvun lopun Puola-Liettuan jakoja edeltänyt vakavin unionin kriisi koettiin 1600-luvun puolivälissä, kun sodat, uskonnolliset erimielisyydet ja niiden kiihdyttämä sisäinen levottomuus rasittivat Yhteisvaltaa. Tuolloin ortodoksikasakat nousivat puolalaisia (ja juutalaisia) vastaan Ukrainassa ja solmivat 1654 Perejaslavin sopimuksen, jossa he tunnustivat Venäjän tsaarin herruuden (esim. Remy 2015, 25–31). Vain hieman myöhemmin osa liettualaisesta aatelistosta solmi unionin ruotsalaisen miehittäjän kanssa. Tarkoituksena oli irrottaa Liettuan suuriruhtinaskunta yhteydestään Puolan kanssa ja muodostaa uusi unioni Radvila-suvun hallinnoiman Liettuan sekä Ruotsin välillä (Kėdainiain unioni 1655, ks. erit. Kotljarchuk 2006).

Kuten sekä Ukrainan että Liettuan esimerkit osoittavat, ulkopuolinen uhka ja tuki separatistiselle politiikalle muodostivat merkittävän haasteen unionin tai minkä tahansa komposiittivaltion yhtenäisyydelle. Tästä syystä mahdollisiin toisinajattelijoihin suhtauduttiin erityisesti kriisiaikoina epäilevästi (esim. Skinner 2009a, erit. 157–159). Ukrainassa ortodoksikristityt ja Liettuassa protestantit kohtasivat rajoituksia katolisia suosivan valtakunnanpolitiikan taholta, mikä synnytti tyytymättömyyttä ja edesauttoi yhteistyön hakemista valtakunnan rajojen ulkopuolelta. Tällaisen kehityksen estämiseksi eri eurooppalaiset valtakunnat pyrkivät väestönsä yhtenäistämiseen erityisesti 1600-luvulla. Sama vuosisata on Euroopassa uskonnollisen ääriajattelun, fundamentalismin sekä konfessionalismin aikaa. Konfessionalismilla tarkoitetaan yleisesti sitä, että jokin poliittinen ryhmä tai valtio tunnustaa tietyn uskonnon viralliseksi uskokseen ja käyttää sitä poliittisiin tarkoituksiinsa tavoitteena ryhmän tai ala-

maisten yhtenäistäminen ja uskonnollinen homogeenisuus (erit. Schilling 2007).

Juuri uskonto muodosti keskeisen kysymyksen väestön yhtenäisyydestä uuden ajan alussa ja toimi erotteluna vastapuolesta. Ruotsissa Upsalan kirkolliskokous 1593 vahvisti valtakunnan olevan tästedes luterilainen. Sen sijaan katolisen kirkon piirissä suurin kiinnostus Puola-Liettuan ja Ruotsin väliseen yhteyteen kohdistui mahdollisuuteen vahvistaa katolisuuden asemaa Ruotsissa ja Itämerellä. Tässä hankkeessa kuningas Sigismundin sisäpiirin paras silminnäkijä oli paavin edustaja Germanico Malaspina, joka matkusti kuninkaan mukana Ruotsiin sekä toimi aktiivisesti katolisen reformaation puolesta Itämerellä sekä itäisessä Keski-Euroopassa. Hänen ja kuninkaan ensimmäisenä tavoitteena oli Upsalan 1593 kirkolliskokouksen päätösten pyörtäminen ja katolisen uskonharjoituksen mahdollistaminen Ruotsissa (Germanico Malaspinan neuvo kuningas Sigismundille 1593). Varhaismodernin komposiittivaltion tai unionin sisällä uskonnolliset erot valtakunnan eri osien ja väestön keskuudessa olivat merkittävämpiä kuin esimerkiksi kielelliset erot (Russell 1995; Canny 1995). Silti myös muunlaista etnistä ja kulttuurista yhtenäisyyttä voitiin korostaa – tai vastaavasti sorruttiin etnisyyteen ja kielellisiin eroihin liittyvään ksenofobiaan. Seuraavassa tarkastelen, millaisia edellytyksiä ja haasteita uskonnolliselle ja kulttuuriselle yhtenäisyydelle ilmeni Itämeren unionisuunnitelmissa 1500-luvun lopulla.

Lublinin unioni 1569 muotoili Puolan ja Liettuan välisen yhteyden: ”Täten Puolan kuningaskunta ja Liettuan suuriruhtinaskunta ovat yksi kiinteä ja erottamaton kokonaisuus ja siten yksi yhtenäinen Yhteisvalta, joka kahdesta maasta ja kansakunnasta on tuotu yhdeksi kansaksi.”²⁴ (*Akta Unji Polski z Litwa*, 343.) Unionia valmisteltaessa silloinen kuningas Sigismund August pyrki häivyttämään poliittisen unionin dramaattisuutta tai sen muutosta aiempaan Puolan ja Liettuan väliseen yhteyteen. Kuningas korosti, että aina Krewosta lähtien Puola ja Liettua olivat olleet yhtä, joten Lublinin muotoilu vain vahvisti aiemman asiointilan. (Ijäs 2016b, 129–131.) Tämä asenne kuvasti myös useiden puolalaisten kantaa, mutta ei liettualaisten.

Liettualaisten suhtautuminen unioniin, puolalaisiin ja puolalaisuuteen oli monisyinen. Ruuteenin kieli säilyi suuriruhtinaskunnan virallisena kielenä aina 1697 asti, mutta siitä huolimatta liettualaiset omaksuivat varsin auliisti puolan kielen hallinnon sekä kulttuurin kielenä. Liettualaisen aateliston suhtautumista kielikysymykseen voisikin kuvata hyvin käytännölliseksi: kielistä yleiseen käyttöön omaksuttiin se, jolla asioita saatettiin parhaiten edistää. Termejä Liettua ja liettualainen käytettiin viittaamaan ennemminkin alueeseen ja maantieteelliseen alkuperään kuin etnisyyteen. Siksi liettualaiset – merkiten suuriruhtinaskunnan aatelistoa ja poliittista yhteisöä – määriteltiin alueellisen syntyperän ja maanomistuksen mukaan, ei sen mukaan, mitä kieltä he puhuivat tai mitä etnistä ryhmää he edustivat. (Tereškinas 2005, 35–36, 47–49.) Kuitenkin uskonnollinen reformaatio ja orastava konfessionalismi toivat kansallisuuteen sekä kansojen/ryhmien erotteluun niin valtakunnan rajojen sisällä kuin niiden välillä uuden voimakkaan aspektin.

Lublinin unioni peräänkuulutti puolalaisten ja liettualaisten kansallista yhtenäisyyttä ja yhteenkuuluvuutta. Samoin vuoden 1600 Puola-Liettuan lähetystö maalaili Moskovassa, että kahden valtakunnan – Puola-Liettuan ja Moskovan – kansat muodostaisivat yhteisen slaavien kansan (Wisner 2006/1991, 117). Tämä retoriikka muistutti Lublinin unionin henkeä ja muotoiluja. Slaavien yhtenäisyyden lisäksi unioniajatus ja sen ajama yhtenäisyys perusti Kiovan Rusin perinnölle, josta Moskova ja Liettuan suuriruhtinaskunta olivat pitkään kamppailleet keskenään. Lisäksi Liettuan ja Moskovan ruhtinaskuntien välillä, jälkimmäisen kohdalla erityisesti entisen Novgorodin alueella, oli kauppa- ja sukulaisuussuhteita, joiden puitteissa

ihmiset joutuivat tasapainoilemaan lähes jatkuvien rajamuutosten sekä muuttuvien poliittisten liittolaisuuksien ilmastossa. Puola-Liettua kielsi pitkään Venäjän tsaarin arvonimen, sillä sitä ei voitu hyväksyä merkityksessä ”kaikkien venäläisten/rusien keisari”, jolloin se olisi kyseenalaistanut Puolan kuninkaan ja Liettuan suuriruhtinaan aseman erityisesti ortodoksien hallitsijana Yhteisvallan itäosissa. (Esim. Korpela 1999, 125–130; Ijäs 2016c, 76–77, 94.) Vuoden 1600 unioniesityksessä Puola-Liettua kuitenkin tunnusti tsaarin arvonimen, vaikkakin esitti sen samanarvoisena (Puolan) kuninkaan arvonimen kanssa. Unioniehdotuksessaan Puola-Liettua pyrki häivyttämään eroja Puola-Liettuan ja Moskovan Venäjän välillä, kääntäen muun muassa entisen Kiovan Rusin perinnön osaksi yhteistä menneisyyttä, jonka varaan voitaisiin rakentaa poliittista ja kansallista yhtenäisyyttä nykyhetkessä.

Puola-Liettuan unionitarjous Moskovalle ei ollut poliittisesti kovin houkutteleva. Samalla siihen liittyi kulttuurinen ja uskonnollinen kynnyks, johon kompastumista oli lähes mahdollista välttää. Vaikka unionitarjouksessa vakuutettiin ortodoksisen kirkon hyväksymistä sekä tasavertaisten mahdollisuuksien luomista katolisille ja ortodokseille, unioniajatukseen Puola-Liettuan ja sen hallitsijan Sigismund Vaasan johdolla sisältyi ajatus uskonnollisesta yhtenäisyydestä. Tämä tarkoitti katolisen reformaation edistämistä Itämeren alueella ja itäisessä Keski-Euroopassa – lopulta myös Moskovassa (esim. Santich 1995). Kuningas oli vain viisi vuotta aiemmin solminut Brestin unionin (1595–1596), jonka mukaan Puola-Liettuan ortodoksien tuli myöntyä paavin alaisuuteen uuden uniaattikirkon piirissä. Brestin unionin myötä ortodoksisuus oli määrä kieltää Puola-Liettuassa, mutta kiello jouduttiin peruuttamaan Sigismundin kuoleman jälkeen 1632. Ortodoksien kohtelu ja uniaattikirkko olivat omiaan kiihdyttämään ristiriitoja Puola-Liettuan ja (Moskovan) Venäjän välillä aina Puola-Liettuan jakoihin asti. (Esim. Černius 2006; Ploky 2001, 77–99; Skinner 2009b)

Siinä missä Puola-Liettuan ja Moskovan Venäjän mahdollisessa unionissa voitiin vedota slaavilaiseen yhteyteen, Ruotsin ja Puola-Liettuan välillä tällaista ei ollut. Ruotsissa laaditut Kalmarin statuutit 1587 tunnustivat muun muassa, että Ruotsin ja Puola-Liettuan valtakuntien välillä vallitsi niin suuri kielellinen ero, että latinaa hallitsevien virkamiesten kouluttamisen lisääminen hallinnon tueksi olisi välttämätöntä (*Svenska Riksdagsakter*, 792–793). Kalmarin statuuttien teksti laadittiin sekin latinaksi, jotta sitä olisi voitu käyttää neuvotteluissa Puola-Liettuan kanssa. Yhteisellä kielellä pyrittiin näin edesauttamaan yhteisymmärrystä ja avoimuutta osana hallintoa ja poliittisia neuvotteluita. Protestanttiset ruotsalaiset tunnustivat latinan edelleen oppineisuuden kieleksi, joka oli välttämätön ylikansallisessa toiminnassa. Samanlaisista pyrkimyksistä johtuen latina säilyi Puola-Liettuan unionissa yleisenä hallinnon kielenä verrattain pitkään, vaikka puola yleistyi sen rinnalla etenkin, kun liettualainen aatelisto ei vastustanut sen käyttöä (myös Ijäs 2016c, 53). Kalmarin statuutteja ei kuitenkaan sellaisenaan ratifioitu edes Ruotsin valtakunnassa, joten ne jäivät vain hahmotelmaksi. Kielellinen, kulttuurinen, uskonnollinen ja poliittinen ristiriitaisuus Ruotsin ja Puola-Liettuan välillä säilyikin vahvana, ja oli osaltaan merkittävä tekijä siinä, ettei liitto Itämeren yli koskaan päässyt syvenemään.

Aiemmat kuninkaanvaalit Puola-Liettuassa ja ruotsalaisen kandidaatin – vuosina 1573 ja 1575 Juhana III:n – ehdokkuus, Tallinnan tapaaminen ja lopulta Sigismundin kruunajaiset Ruotsissa keväällä 1594 osoittivat, miten epäileväisiä ja jopa vihamielisiä etenkin ruotsalaiset ja puolalaiset olivat toisiaan kohtaan. Tallinnassa 1589 ruotsalaisten ja Puola-Liettuan joukkojen välillä oli syntynyt useita kahakoita, vaikka tapaamisen olisi pitänyt olla rauhanomainen mahdollisuus valtakuntien välisille neuvotteluille. Sigismundin kruunajaismatkan aikaan 1593–1594 kuninkaan seurue ja Puola-Liettuan edustajat sen sijaan herättivät ärty-

mystä ruotsalaisissa erityisesti katolisilla menoillaan. (esim. Lepszy 2015/1939, 61, 64–65; Lindeqvist 1906, 174–175.)

Vaikka uuden ajan alun valtakunnat eivät olleet moderneja kansallisvaltioita, uskonnollinen ja etnisyyteen perustuva ksenofobia oli yleistä. Etenkin kuningashuonetta ja keskusvaltaa lähellä olevat ”ulkomaalaiset” koettiin uhaksi ja heihin suhtauduttiin epäillen. (Asch 2016, 187–188, 193, 199–200; Elliott 1992, 58.) Tämä päti myös Vaasa-kuninkaisiin ja heidän neuvonantajiansa: Puola-Liettuassa Sigismund III:tta ja hänen seuraajiaan kritisoitiin, että he olivat ulkomaalaisia tai että he suosivat ulkomaisia – joko ruotsalaisia tai Jan Kasimirin tapauksessa ranskalaisia – neuvonantajia ja (siksi) pyrkivät Puola-Liettualle vieraaseen itsevaltiuteen (Tereškinas 2005, 124–126. Ks. myös Byliński 2004; Strojny 2004). Kulttuurista ja usein uskonnollista eroavaisuutta voitiin täten käyttää korostamaan jo olemassa olevia tai oletettuja hallinnollisia eroja ja ”tapoja”. Täten kulttuuriset erot sekä uskonnollinen tai etninen erilaisuus eivät ainakaan helpottaneet hallinnollisten järjestelmien yhdistämistä ja mahdollisen unionin syventämistä.

Itämeren unionin mahdollisuus

Uuden ajan alun valtakunnat eivät olleet etnisesti tai edes kulttuurisesti yhtenäisiä kansallisvaltioita, vaan eri tavoin muodostettuja komposiitteja, joissa valtakunnan eri osien keskinäinen integraatio vaihteli. Ajalle tyypillisiä olivat myös erilaiset unionit, joissa kaksi poliittista yhteisöä muodostivat yhdessä liittouman. Joskus yhteisöjä oli liittoutumassa useampia. Unionin synty tai päättyminen ei ollut koskaan yksittäinen hetki, vaan pitkälinen prosessi, jossa unionin osien keskinäinen suhde toistuvasti (uudelleen-) määriteltiin. Kuten Puola-Liettuan yhteisvallan tapaus osoittaa, unionin osapuolten välinen suhde saattoi näyttää erilaiselta riippuen siitä, katsottiinko unionia Puolan kuningaskunnasta tai Liettuan suuriruhtinaskunnasta käsin. Tyypillistä unionille oli ja on, että eri osapuolet haluavat unionilta hieman eri asioita, jolloin yhteisten pelisääntöjen määrittely voi olla vaikeaa, vaikka molemmat osapuolet pohjimmiltaan halusivat unionia.

Itämeren unionisuunnitelmat 1500-luvun lopussa ja seuraavan vuosisadan alussa kuuluvat alueemme mahdolliseen historiaan. Ajatusta uuden ajan alun unionista ei tulisi hylätä osana menneisyyden tarkastelua siksi, että se näyttää vastakkaiselta yleisenä trendinä pidetylle modernin yhtenäis- tai kansallisvaltion kehitykselle. Aikalaisille unioni tai liittoutuminen toisen valtakunnan kanssa olivat todellisia vaihtoehtoja, mikäli siitä oli hyötyä esimerkiksi sotilaallisen toiminnan ja kaupankäynnin kannalta, tai mikäli vallanperimysjärjestelyt sellaiseen johdattivat. 1500-luvun lopulla unioniajatusta toisaalta kiihdytti, toisaalta merkittävästi rasitti se seikka, että alueen valtakunnat olivat osallisina laajaan Liivinmaan konfliktiin eivätkä valtakuntien väliset suhteet tai rajat olleet vakiintuneita. Jotta liittouma olisi niin sanottu todellinen unioni eikä vain yksipuolinen valloitus, tuli sille olla enemmän perusteita ja kannatusta kuin pelkkä yhteinen monarkki toisen alueen kanssa. Tämä näkyy hyvin niin Brittein saarilla kuin Itämerellä. Edellisessä englantilaisten ja skottien yhteinen hallitsija James I/VI ja jälkimmäisessä Sigismund (III) Vaasa saivat molemmat kohdata alamaistensa vastentahtoisen suhtautumiseen aiottua unionia kohtaan. Brittein saarilla unioni sai kuitenkin tarpeeksi aikaa kypsyä, kun taas Itämerellä unionikehitys loppui alkuunsa Sigismundin tultua syrjäytetyksi Ruotsissa. Puola-Liettuan unioniehdotus Moskovalle jäi sekin toteutumatta, mutta töitä unioniprosessissa riitti Yhteisvallan sisälläkin, etenkin kun 1600-luvun kriisit uhkasivat sen säilymistä.

Itämeren alueen unionisuunnitelmat Ruotsin ja Puola-Liettuan sekä Puola-Liettuan ja Moskovan Venäjän kesken olivat keskenään erilaisia. Silti molemmat olisivat toteutuessaan olleet ajalleen tyypillisiä eurooppalaisia unioneita. Ruotsin ja Puola-Liettuan välistä unionia hahmotelleet Kalmarin statuutit (1587) keskittyivät yhteisen hallitsijan kautta syntyvän personaaliunionin muotoiluun, kun taas Puola-Liettuan unioniehdotuksessa Moskovalle (1600) on myös syvemmän (reaali-)unionin tunnusmerkkejä mitä tulee sotilaalliseen, taloudelliseen, jopa kulttuuriseen yhteistyöhön ja yhdentymiseen. Kuten nykyään Euroopan unionissa, uuden ajan alun unioneissa erilaisten hallinnollisten järjestelmien ja lainsäädännön yhteensovittaminen oli suuri haaste. Tämä koski kaikkia hallinnon tasoja: oliko monarkia perinnöllinen vai vaaleihin perustuva, millaiset olivat säätyjen oikeudet, miten keskushallinto (ml. kuninkaankanslia) ja paikallishallinto oli järjestetty, millaisia virkoja valtakunnissa oli ja miten virkanimityksiä säädeltiin, ja niin edelleen.

Tässä artikkelissa en ole tarkastellut hallinnon järjestämistä unionissa yksityiskohtaisesti, mutta olen tuonut esiin niitä seikkoja, joissa unionin eri osapuolten eriävät järjestelmät ja toisaalta intressit tulevat esiin. Mikäli unioni todella oli kahden (lähes) tasavertaisen valtakunnan välinen sopimus, ei siinä edes pyritty hallinnon täydelliseen yhdenmukaistamiseen kerralla, vaan etenkin virkoihin ja paikallistasolle yltävää hallinnon yhdenmukaistamista edistettiin hitaasti, olosuhteiden salliessa. Unioneissa oli ja on haasteena se, että jokin osapuoli on usein vahvempi muita, jolloin hallinnon yhdenmukaistaminen tarkoittaa tällaisen vahvemman osapuolen järjestelmän toimimista mallina myös muille. Tällainen menettely tai pyrkimys on omiaan herättämään vastustusta niissä, joilta muutosta eniten edellytetään.

Hallinnollisten seikkojen rinnalla unioniprosessille elintärkeää ovat myös kulttuuriset ja identiteettiin liittyvät kysymykset. Jotta unionilla on mahdollisuus toteutua ja syventyä, vaatii se osapuolilta tarpeeksi laajaa kannatusta ja ajatusta edes jonkinasteisesta yhteenkuuluvuudesta. Vaikka uuden ajan alun valtakunnat eivät vielä olleet moderneja kansallisvaltioita, suhtautuminen toiseuteen tai vieraaseen sai helposti negatiivisia piirteitä. Tässä artikkelissa olen tarkastellut kulttuuria ja identiteettiä erityisesti uskonnon kautta. Uskonnollisen reformaation seurauksena uskonnollinen erottelu ja vastakkainasettelu kiihtyivät Euroopassa. Eri osapuolille tuli tärkeäksi edistää oman uskontonsa asemaa toisia vastaan. Tällaisessa ilma- piirissä uskonnolliset rajat ylittävä yhteistyö ei ollut helppoa, vaikkakaan se ei koskaan ollut mahdotonta. Uskonto riitti harvoin ainoaksi syyksi yhdistyä tai kääntyä toista vastaan. Silti muita intressejä voimistavana tekijänä uskonto tarjosi suunnattoman ideologisen ja retorisen arsenaalin joko yhdistymisen edistämiseksi tai sen estämiseksi. Tilanteen ja tarpeen mukaan uskonnon avulla voitiin vedota vaikkapa kaikkien kristittyjen yhteyteen tai eri kirkkojen peruuttamattomaan vastakkaisuuteen. Itämeren alueen unioni sellaisena kuin sitä kuningas Sigismund Vaasan aikana pyrittiin edistämään, olisi tarkoittanut katolisen reformaation vahvistumista Itämerellä. Tämä oli omiaan herättämään niin ruotsalaisissa kuin venäläisissä yhdistymistä vastustavia mielialoja, jotka sitten korostivat osapuolten välistä vastakkaisuutta ja yhteensopimattomuutta myös muilla aloilla.

Itämeren alueen unionisuunnitelmissa oli keskeistä sekin, että ajatus unionista henkilöityi epäsuosittuun hallitsija Sigismund Vaasaan, jolla oli omat ongelmansa ja vastustajansa niin Puolassa, Liettuassa, Ruotsissa kuin Venäjällä. Siinäkin tapauksessa, että hallitsijaa itseään ei olisi suoraan vastustettu, hänen voitiin katsoa luottavan liikaa ”vieraisiin” eli ulkomaisiin neuvonantajiiin. Näitä kuninkaalla riitti joka maassa, sillä kaikkialla hänen toisesta valtakunnasta – tai Roomasta – tulleet neuvonantajansa ja virkailijansa olivat vieraita, vierasta kieltä puhuvia ja vierasta uskontoa harjoittavia miehiä, joiden voitiin epäillä yrittävän kaikenlaista

ei-toivottua. Katsoi tilannetta sitten miltä Itämeren rannalta käsin tahansa, eri osapuolet saivat tarpeeksi pontta epäilyilleen, että oman valtakunnan asiat eivät etenisi Sigismund Vaasan luomassa unionissa itsen kannalta suotuisaan suuntaan. Lopulta unionisuunnitelmat Itämeren yli kariutuivat, mutta silti niiden mahdollinen historia – sekä tietenkin Puola-Liettuan yhteisvallan historia – tarjoavat kiintoisia vertailukohtia myös laajemmin eurooppalaisten unioneiden tarkastelulle niin menneisytydessä kuin osana nykyisyyttämme.

Viitteet

- 1 Ortodoksiväestön asemasta Liettuan suuriruhtinaskunnassa sekä Liettuan ja Moskovan välisissä suhteissa, esim. Frost 2015, 309–323.
- 2 Venäjän sekasorron vuosista ja Vaasa-dynastian valtopyrkimyksistä Moskovassa 1600-luvulla, esim. Crummey 1987, 205–233; Korpela 1999, 183–185; Szpaczyński 2013.
- 3 Venäläisten sallittaisiin lähettää nuoriaan opiskelemaan Yhteisvallan opinahjoihin, toisen suuntaisesta liikkuvuudesta ei tässä kohdassa ole mainintaa.
- 4 ”*Iż już Krolestwo polskie i Wielkie Księstwo litewskie jest jedno nierozdzielne i nierozne cialo, a także nierozna ale jedna spolna Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodow w jeden lud zniosła i spoila.*”

Lähteet

Primääriaineisto

- Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791*. Wyd. Kutrzeba, Stanisław & Semkowicz, Władysław (1932). Kraków: Polska akademia umiejętności i towarzystwo naukowe warszawskie.
- Germanico Malaspinan neuvo kuningas Sigismundille, s.d. (marras-joulukuu 1593). Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segr. Stato, Polonia 35, ff. 456r–460r.
- Lietuvos Metrika 593 (1585–1604)*. *Diplomatinių reikalų knyga*. Par. Algirdas Baliulis (2009). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tiden 1521–1718. Andra delen III: 1571–1592*. Hildebrand, Emil (1899). Stockholm: P. A. Norstedt & söner.

Kirjallisuus

- Anderson, Perry (1974), *Lineages of the Absolutist State*. London: New Left Books.
- Asch, Ronald G. (2016), Patronage, Friendship and the Politics of Access: The Role of the Early Modern Favourite Revisited. – *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400–1750*. Eds. Dries Raeymaekers & Sebastiaan Derks. Leiden: Brill, 178–201.
- Biaudet, Henry (1911), *Les origines de la candidature de Sigismond Vasa au trône de Pologne en 1587*.

- Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. Sarja B. Nide II. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Byliński, Janusz (2004), Ksenofobia jako zjawisko społeczne w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku. – *Kultura polityczna w Polsce, t. IV. Swoi i obcy, część I*. Red. Marceli Kosman. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, 71–94.
- Canny, Nicholas (1995), Irish, Scottish and Welsh Responses to Centralisation, c. 1530–c. 1640. A Comparative Perspective. – *Uniting the Kingdom? The Making of British History*. Eds. Alexander Grant & Keith Stringer. London: Routledge, 147–169.
- Crummey, Robert O. (1987), *The Formation of Muscovy 1304–1613*. London, New York: Longman.
- Czwołek, Arkadiusz (2012), *Piórem i bulawą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Černius, Remigijus (2006), Unia Kościelna. – *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*. Wyd. Vytautas Ališauskas. Kraków, 798–822.
- Elliott, J. H. (1992), A Europe of Composite Monarchies. – *Past & Present* 137, 48–71.
- Evans, R. J. W. & Wilson, Peter H. (eds.) (2012), *The Holy Roman Empire, 1495–1806: A European Perspective*. Leiden, Boston: Brill.
- Frost, Robert (2011), Polen-Litauen, Moskau und Schweden: Am Anfang einer ‘Epoche der Nordischen Kriege’. – *Polen in der europäischen Geschichte. Ein Handbuch in vier Bänden. Band 2: Frühe Neuzeit*. Her. Hans-Jürgen Bömelburg. Stuttgart: Anton Hiersemann, 219–237.
- Frost, Robert (2015), *The Oxford History of Poland-Lithuania. Vol I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Grant, Alexander & Stringer, Keith (eds.) (1995), *Uniting the Kingdom? The Making of British History*. London: Routledge.
- Gustafsson, Harald (1998), The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe. – *Scandinavian Journal of History* 23:3–4, 189–213.
- Gustafsson, Harald (2006), A State that Failed? On the Union of Kalmar, Especially its Dissolution. – *Scandinavian Journal of History* 31:3–4, 205–220.
- Gustafsson, Harald (2010), *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*. Gothenburg: Makadam.
- Hallenberg, Mats, Johan Holm & Dan Johansson (2008), Organization, Legitimation, Participation. State Formation as a Dynamic Process – the Swedish Example, c. 1523–1680. – *Scandinavian Journal of History* 33:3, 247–268.
- Ijäs, Miia (2014), The Rejected Candidate. John III Vasa, the Polish-Lithuanian Royal Elections (1573/75) and Early-Modern Political Decision-Making. – *Scandinavian Journal of History* 39:4, 403–424.
- Ijäs, Miia (2016a), Kansallisvaltion legendasta kohti unionin historiaa. – *Mitä väliä on historialla?* Toim. Raisa Maria Toivo & Tiina Miettinen. Tampere: Tampere University Press, 99–123.
- Ijäs, Miia (2016b), Res publica Redefined? *The Polish-Lithuanian Transition Period of the 1560s and 1570s in the Context of European State Formation Processes*. Eastern and Central European Studies V, series editor Christian Gastgeber and Alexandru Simon. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Ijäs, Miia (2016c), *Varjoista valtaistuimelle. Anna Jagellonica ja Itämeren valtapiiri 1500-luvulla*. Helsinki: Gaudeamus.
- Ijäs, Miia & Uusitalo, Lauri (2017), Early Modern State Formation in the Margins? A Review of Early Modern Popular Politics and Limited Royal Power in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Spanish Colonial Empire. – *J@rgonia* 15:30, <https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/56240>
- Jussila, Osmo (2004), *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*. Helsinki: WSOY.
- Karonen, Petri. (2008/1999), *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Helsinki: WSOY.
- Karonen, Petri & Marko Hakanen (eds.) (2017), *Personal Agency and the Swedish Age of Greatness 1560–1720*. Studia Fennica Historica 23. Helsinki: SKS.
- Karttunen, K.I. (1911), *Jean III et Stefan Batory. Études sur les relations politiques entre la Suède et la Pologne de 1576 a 1583*. Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia. Sarja B. Nid. V. N:o 1. Genève: Imprimerie Chaulmontet.
- Kármán, Gábor & Kunčević, Lovro (eds.) (2013), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden, Boston: Brill.
- Kiaupienė, Jūratė (2005), The Baltic Sea World in the Early Modern Period. A Specific Feature of Economic Development in the Grand Duchy of Lithuania. – *Zones of Fracture in Modern Europe:*

- the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*. Ed. Almut Bues. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 167–176.
- Kempa, Tomasz (2004), Plany separatycznej elekcji w Wielkim Księstwie litewskim w okresie trzech pierwszych bezkrólewí po wygaśnięciu dynastii jagiellonów (1572–1587). – *Zapiski Historyczne* 69:1, 23–61.
- Kempa, Tomasz (2014), The Position of Lithuanian Magnates and Gentry Towards the Candidature of Sigismund Vasa to the Throne of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1587–1588. – *Lithuania–Poland–Sweden. European Dynastic Unions and Historical-Cultural Ties*. Eds. Eugenijus Savišcevas & Marijus Uzorka. National Museum – Palace of the Grand Dukes of Lithuania, 346–361.
- Kempa, Tomasz & Mikulski, Krzysztof (red.) (2011), *Unia lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kepsu, Kasper (2017), The Unruly Buffer Zone. The Swedish province of Ingria in the late 17th century. – *Scandinavian Journal of History* 42, 4: 414–438.
- Kishlansky, Mark (1996), *A Monarchy Transformed: Britain 1603–1714*. London: Penguin books.
- Koenigsberger, H. G. (1978), Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe. *Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale*. – *Theory and Society* 5:2, 191–217.
- Korpela, Jukka. *Itä-Euroopan historia keskiajalta 1700-luvulle*. Helsinki: 1999, Gaudeamus.
- Koskinen, Ulla (2017), Vaihtoehdot luterilaiselle kansallisvaltiolle. – *Kulkematomat polut. Mahdollinen Suomen historia*. Toim. Nils Erik Villstrand & Petri Karonen. Helsinki: Gaudeamus, 56–85.
- Kotljarchuk, Andrej (2006), *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*. Academic dissertation. Södertörn Dissertations.
- Laidre, Margus (2013), Põhjamaade saja-aastane sõda Liivimaal. – *Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Toim. Enn Küng & Marten Seppel. Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 42–53.
- Laidre, Margus (2015), *Domus belli. Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Tallinna: Argo.
- Lappalainen, Mirkka (2009), *Susimessu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa*. Helsinki: Siltala.
- Leitsch, Walter (2006), *Sigismund III. von Polen und Jan Zamoyski. Die Rolle Estlands in der Rivalität zwischen König und Hetman*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Lepszy, Kazimierz (2015/1939), *Rzeczpospolita Polska w dobie sejmów inkwizycyjnych (1589–1592)*. Wydawnictwo Napoleon V.
- Lind, Gunner (2005), Elites of the Danish Composite State, 1460–1864: Zones of Fracture, Mixing, and the Struggle for Hegemony. – *Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*. Ed. Almut Bues. Wiesbaden: Harrassowitz, 111–136.
- Lindeqvist, K. O. (1906), *Suomen historia*. Porvoo: WSOY.
- Lulewicz, Henryk (2002), *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*. Warszawa: Neriton.
- Pohjolan-Pirhonen, Helge (1960), *Suomen historia 1523–1617*. WSOY.
- Plokhly, Serhii (2001), *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York: Oxford University Press.
- Remy, Johannes (2015), *Ukrainan historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Renvall, Pentti (1949), Baltian kysymyksen kriisi. – *Suomen historian käsikirja*. Toim. Arvi Korhonen. Porvoo: WSOY, 314–397.
- Russell, Conrad (1995), Composite monarchies in early modern Europe. – *Uniting the Kingdom? The Making of British History*. Eds. Grant, Alexander & Stringer, Keith. Taylor and Francis, 133–146.
- Rzońca, Jan (2006), Opozycja litewska wobec Zygmunta III Wazy na sejmach Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku. – *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*. Red. Mariusz Markiewicz & Ryszard Skowron. Kraków: Zamek Królewski na Wawelu, 199–214.
- Santich, Jan Joseph (1995), *Missio Moscovitica. The Role of the Jesuits in the Westernization of Russia, 1582–1689*. New York: Peter Lang.
- Schilling, Heinz (2007), *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh.

- Skinner, Barbara (2009a), Khmelnytsky's Shadow: The Confessional Legacy. – *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth. Poland-Lithuania in Context, 1550–1772*. Eds. Karin Friedrich & Barbara M. Pendzich. Leiden, Boston: Brill, 149–169.
- Skinner, Barbara (2009b), *The Western Front of the Eastern Church. Uniate and Orthodox Conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus and Russia*. DeKalb: Northern Illinois University Press.
- Spruyt, Hendrik (1994), *The Sovereign State and Its Competitors. An Analysis of Systems Change*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Strojny, Aleksander (2004), Tatarzy i "Moskowici" – Wschód w opinii szlacheckiej Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVII w. – *Kultura polityczna w Polsce, t. IV. Swoi i obcy, część I*. Red. Marcei Kosman. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, 103–109.
- Szpaczyński, Przemysław Piotr (2013), *Mocarstwowe dążenia Zygmunta III w latach 1587–1618*. Kraków: Universitas.
- Tarkiainen, Kari (2017), Tallinna ja Harju-Viru rüütelkonna alistumine Rootsile 1561. Vormid ja põhjused. – *Ajalooline Ajakiri* 159:1, 39–77.
- te Brake, Wayne (1998), *Shaping History: Ordinary People in European Politics 1500–1700*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Tilly, Charles (ed.) (1975), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, N. J.: Princeton University Press 1975.
- Villstrand, Nils Erik & Karonen, Petri (2017), Tiskistysaukkohistoriaa vai avoimia tulevaisuuksia? – *Kulkemattomat polut. Mahdollinen Suomen historia*. Toim. Nils Erik Villstrand & Petri Karonen. Helsinki: Gaudeamus, 7–20.
- Wisner, Henryk (2006 [1991]), *Zygmunt III Waza*. Wrocław: Ossolineum.
- Wisner, Henryk (2006), Zakres i efektywność uchwał konwokacji wileńskiej. Czasy Zygmunta III. – *Kultura polityczna w Polsce, t. VI. Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej, część I*. Red. Marcei Kosman. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Nauk Politycznych i Dziennikarstwa 59–64.